

ਛੇਵੇਂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਅਠਵੇਂ ਨਾਨਕ ਤੱਕ

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ

ਜਨਵਰੀ ੨੬, ੨੦੨੦

ਸ੍ਰੀ ਹੇਮਕੁੰਟ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਇੰਕ.

ਦੇ

ਸਮਰਪਿਤ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ

ਤਤਕਰਾ

#	ਵਿਸ਼ਾ	ਪੰਨਾ
ਛੇਵਾਂ ਨਾਨਕ - ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ		
੧	ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ	੫
੨	ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ	੬
੩	ਬੰਦੀ-ਛੋੜ ਦਿਵਸ	੮
੪	ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ	੧੦
੫	ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਦੌਰਾ	੧੧
੬	ਬੀਬੀ ਕੌਲਾਂ	੧੩
੭	ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਲੜਾਈਆਂ	੧੪
੮	ਕੀਰਤਪੁਰ - ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ	੧੭
੯	ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ	੧੮
ਸਤਵਾਂ ਨਾਨਕ - ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ		
੧੦	ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ	੨੦
੧੧	ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਵਾਖਾਨਾ	੨੧
੧੨	ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ	੨੨
੧੩	ਸਦੀਵੀ ਖੁਸ਼ੀ	੨੩
੧੪	ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦਾ	੨੪
੧੫	ਰਾਮ ਰਾਏ ਦਾ ਤਿਆਗ	੨੫
੧੬	ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨਾ	੨੭
੧੭	ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ	੨੮

ਅਠਵਾਂ ਨਾਨਕ - ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ		
੧੮	ਗੁਰੂ ਇਕ ਜੋਤ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ	੩੦
੧੯	ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਚਾਹ	੩੦
੨੦	ਮਾਨਵ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਕਾਰਜ	੩੧
੨੧	ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ	੩੨
੨੨	ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰਕ ਘਟਨਾਵਾਂ	੩੩
੨੩	ਹਵਾਲੇ (ਰੈਫਰੈਂਸ)	੩੪

ਛੇਵਾਂ ਨਾਨਕ

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

੧. ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਗੁਰੂ ਕੀ ਵਡਾਲੀ ਵਿਚ ੧੯ ਜੂਨ ੧੫੯੫ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਰਸ਼ਨੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਆਪ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਇਕਲੋਤੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਰੁਹਾਨੀ ਸਿਖਲਾਈ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹੋਈ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਪਰਾਗਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੰਗਾ ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ: “ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣਾ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਬਣਾਓ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਝੁਕਣਾ।” ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੩੦ ਮਈ ੧੬੦੬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਅੱਲ੍ਹੜ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਭੈ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਹਾਲਾਤ ਬਣ ਗਏ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੁਲਮੀ ਮੁਗਲ-ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਸਤੇ ਲੱਭੇ ਜਾਣ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਨੋਂ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਬੈਠਦੀ ਸੀ।

੨. ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਦ ਛੇਵਾਂ ਨਾਨਕ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਰਲੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਉਹ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਣਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੁਗਲਾਂ ਹੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਦਿਸ਼ਾ ਜਾਨਣ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕਿਰਪਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈਆਂ। ਜਦ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਪਾਨ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਰਪਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਰਪਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਨੋ ਪਾਸੇ ਦੇ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਪਹਿਨੀਆਂ।

ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲ ਬੜੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕਿਰਪਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਈ ਯੋਧੇ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਸਹਿਤ ਕਿਰਪਾਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਕੜੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ: “ਅੱਜ ਤੋਂ ਮੈਂ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਪਹਿਨਾਂਗਾ’। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਕਿਉਂ? ਇਸ ਕੌਤਕ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਨਵਾਂ ਕੁਝ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ? ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਲੱਗੇ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਿਰਪਾਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ: “ਇਹ ਕਿਰਪਾਨ ਪੀਰੀ (ਭਗਤੀ) ਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੂਜੀ ਕਿਰਪਾਨ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਰਪਾਨ ਮੀਰੀ (ਸ਼ਕਤੀ) ਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਨਹੀਂ ਸਹਿਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਆਗੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

ਇਹੋ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ‘ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ‘ਮੀਰੀ’ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪਰਜਾ ਉੱਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ‘ਪੀਰੀ’ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ‘ਪੀਰੀ’ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ‘ਮੀਰੀ’ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੇਧ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਗੁਰਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ: “ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਭੇਟਾ ਲਈ ਸ਼ਸਤਰ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਲਿਆਉਣੇ ਹੋਣਗੇ।” ਗੁਰੂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ

ਲਈ ਸਿੱਖ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਵੇਲੇ ਦਾ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁਸ਼ਾਕ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਬਾਹ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯੁੱਧ-ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬੀਰ ਰਸ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਜੋਸ਼ ਭਰਨ ਲਈ ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ। ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਹੁਲਾਸ ਮਾਣਿਆ।

ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੨੦੦ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਅਤੇ ੬੦ ਤੋਪਚੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਲਟਣ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੈਂਦਾ ਖਾਨ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਥਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਖੇਡਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਵੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ, ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਬਣਵਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ‘ਲੋਹਗੜ੍ਹ’ ਨਾਮੀ ਇਕ ਕਿਲਾ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ। ੧੬੦੯ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ। ਇਸਨੂੰ ‘ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ’ ਜਾਂ ‘ਜੁਗੋ-ਜੁਗ ਅਟੱਲ ਸਿੰਘਾਸਨ’ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਜਗਹ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦਿਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਲਬਾਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਸਲੇ ਆਪ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲੜਾਕੂ ਖੇਡਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਰਤਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਸਹਿਤ ਸੰਗਠਤ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ‘ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ’ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

੩. ਬੰਦੀ-ਛੋੜ ਦਿਵਸ

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪਰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਮੁਗਲ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ: “ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਸਨੇ ‘ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ’ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।”

ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਬੇ-ਵਜ਼ਹ ਕੀਤਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਕਿਲੇ ਦੀ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ੧੬੦੯ ਤੋਂ ੧੬੧੨ ਤੱਕ ੧੪ ਤੋਂ ੧੭ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੌਰਾਨ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਦੋਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕਿਲੇ ਅੰਦਰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਬਹ ਸ਼ਾਮ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਿਲੇ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੈਦ ਹੋਏ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਕਿਲਾ-ਕਰਮਚਾਰੀ ਮਿਲ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੰਦ ਮਾਨਣ ਲੱਗੇ। ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬੇਹਬਲ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਕੋਈ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸੌ ਮੀਲ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਲੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਆਗਰਾ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਜਹਾਂਗੀਰ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਜਦ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਹੀ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡਣਗੇ ਜੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ੫੨ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਮੰਨ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨੂੰ ਪਕੜ ਸਕੇਗਾ, ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ੫ ਜਾਂ ੬ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਸਕਣਗੇ। ਜੇਹਲ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਹੁਤ ਭੀੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ੫ ਜਾਂ ੬ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੋਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਕੜ ਸਕਣਗੇ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ੫੨ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੋਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਹਰੇਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਚੋਲੇ ਦੀ ਇਕ ਕੰਨੀ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ ੧੬੧੨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ “ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਬਾਬਾ” ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤਿਓਹਾਰ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦਿਹਾੜਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕਰਵਾਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦਿਹਾੜਾ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ੇ-ਖਰੋਸ਼ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਇਸ ਦਿਹਾੜੇ ਨੂੰ ‘ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਦਿਵਸ’ ਵਜੋਂ ਮਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ: ਦੀਵਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਤਿਓਹਾਰ ਹੈ ਜੋ ‘ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਓਹਾਰ’ ਜਾਂ ‘ਦੀਪਮਾਲਾ’ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਿਓਹਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ੧੪ ਸਾਲ ਦਾ ਬਨਬਾਸ ਕੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਅਯੁੱਧਿਆ ਆਏ ਸਨ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਨਬਾਸ ਦੌਰਾਨ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੀਪਮਾਲਾ ਅਤੇ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਮਿਥਹਾਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਨਦੇ।

੪. ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਦਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਸਤਾਨਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਵਿਵਹਾਰ ਉਸਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ, ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਵਰਗੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤਾਂ ਦੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਸੁਣਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਜੇਹਲ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗਵਾਲੀਅਰ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਆਗਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ ਤਾਕਿ ਉਹ ਉਸ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਵਾਲੀ ਰੂਹਾਨੀ ਰੂਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਸਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਕਿਲੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਤੋਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਗਰਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਸੰਦਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਠਾਠ ਬਾਠ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੰਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਡਰਾਇਆ ਜਾਂ ਧਮਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸੁਭਾਉ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਦੇਖ ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਉਸ ਕੋਲ ਠਹਿਰਣ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ : “ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ: “ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।” ਜਹਾਂਗੀਰ ਇਸ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਹਾਂਗੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਗਏ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਥੱਲੇ ਜ਼ਰਾ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਕ ਗਏ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਟਿਕ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਘਾਹ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਲਈ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਉਸਨੇ ਘਾਹ ਦੀ ਇਕ ਪੰਡ ਅਤੇ ਦੋ ਸਿੱਕੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ: “ਓ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਮੈਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਸੁੱਖ ਬਖਸ਼ੋ।” ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਮੈਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਆਤਮਿਕ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਤੁਹਾਡਾ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਉਸ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਹੈ।” ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਕੇ ਘਾਹੀ ਨੇ ਸਿੱਕਾ ਲੈ ਲਿਆ, ਘਾਹ ਦੀ ਪੰਡ ਚੁਕ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅੱਗੇ ਰਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ’ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

੫. ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਦੌਰਾ

ਗਵਾਲੀਅਰ ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਬਣਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ‘ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ’ (ਲੋਕਾਂ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਰਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ) ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਵਾਲੀਅਰ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸਨ, ਤਾਂ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮਸੰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੇਹਰਬਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਓਂਤਾਂ ਘੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਹਿਤ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲਾਂ ਤੱਕ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ ਬਣਾਇਆ। ੧੬੨੧ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨੇੜੇ ਲਗਦੇ ਪਿੰਡ, ਜਿਵੇਂ ਬੜਾ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਮੁਕੇਰੀਆਂ, ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਨੇੜੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ (ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰਾ ਸੀ) ਕਸਬੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ‘ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ’ ਅਤੇ ‘ਸਖੀ ਸਰਵਰ’ ਨੇ ਬਹੁਤ ਰੀਝਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਡਰੌਲੀ, ਮਹਿਰਾਜ, ਦਮਰੂ, ਡਬਵਾਲੀ, ਸਿਧਵਾਂ, ਸਿਧਾਰ, ਲੋਪੋ, ਜ਼ੀਰਾ ਕਟੜਾ ਅਤੇ ਗਿੱਲਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ। ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੀਲੀਭੀਤ ਨੇੜੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਕੇਂਦਰ - ਨਾਨਕਮਤਾ/ਗੋਰਖਮਤਾ - ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਯੋਗੀਆ ਨੇ ਅਲਮਸਤ (ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ਉਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਰਖਤ ਥੱਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕੁਝ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਮੇਤ ਨਾਨਕਮਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦੇਖ ਕੇ ਯੋਗੀ ਉਥੋਂ ਦੌੜ ਗਏ ਅਤੇ ਅਲਮਸਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਦੀ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਡਰੌਲੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਗੜਵਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਇਕ ਮਰਾਠਾ ਸੰਤ ਰਾਮਦਾਸ ਸਮਰੱਥ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕੀਤੀ।

੧੬੨੦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਏ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸੇਹਤ-ਯਾਫ਼ਤਾ ਹੋਣ ਲਈ ਉਥੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗੋਦਿਵਾਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਸਤਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ-ਹਿਤ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਕਈ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਪਰਚਾਰ ਹਿਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਹਿਤ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਭਾਗਭਰੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇਕ ਪਰਚਾਰਕ ਕੱਟੂ ਸ਼ਾਹ (ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ) ਨਾਲ ਵੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਮੀਰਪੁਰ, ਭਿੰਬਰ ਰੇਹੜਾਂ, ਬਾਰਾਮੂਲਾ, ਉੜੀ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਾਬਾਦ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੜੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਪਰਚਾਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਪਰਚਾਰ ਭਾਵਨਾ ਸਦਕਾ ਕਈ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ (ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ) ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਮੰਡਿਆਲੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਦਇਆ ਰਾਮ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਈ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਮਰਵਾਹੀ ਜੀ (ਮਾਤਾ ਮਹਾਂਦੇਵੀ ਜੀ) ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ।

ਬਰਾਸਤਾ ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਜਰਾਤ (ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੇੜੇ) ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਉਹ ਸੰਤ ਸ਼ਾਹ ਦੌਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਧਿਅਤਮਿਕ ਪਦ ਤੇ ਸ਼ਾਨਾਂ-ਮੱਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਭੋਇ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਏ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਮੰਗੇ ਅਤੇ ਮਦਾਨ ਵੀ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ (ਹੁਣ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ) ਦਾ ਵੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਉਥੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

੬. ਬੀਬੀ ਕੌਲਾਂ

੧੯੨੯ ਵਿਚ ਮੁਖਿਲਸ ਖਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਰੁਸਤਮ ਖਾਨ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅੱਛੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਜ਼ੀ ਰੁਸਤਮ ਖਾਨ ਨੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਕੌਲਾਂ (ਮਾਤਾ) ਦਾ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਪਹਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਵਾਂਗੂੰ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਅਨਿਨ ਭਗਤ ਬਣ ਗਈ।

ਕੌਲਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਖਲਸ ਖਾਨ ਉਸ ਨਾਲ ਬੇਰਹਿਮ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਕਾਜ਼ੀ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਕੱਟੜ ਸਖਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਕੌਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਰਪੂਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਦੁਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕੌਲਾਂ ਨੇ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਸਾਈਂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਯਾਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਕੌਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਆ ਸਹਿਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰਿਆ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਤਲਾਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਲੱਗ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਤਲਾਬ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਕੌਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਦਕਾ ਕੌਲਸਰ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੇਵਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਮਾਤਾ ਕੌਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ੪ ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੯ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ਵਿਖੇ ਉਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

੨. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਲੜਾਈਆਂ

ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (੧੬੨੧ ਵਿਚ)

ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜ-ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ, ਤਾਂ ਮੁਖਲਸ ਖਾਨ ਨੇ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਜਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੂੰ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੁਲਾਹਕੁੰਨ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਾਲਾ ਮਹੌਲ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

੧੬੨੧ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਨੇੜੇ ਰੁਹੇਲਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕੁਝ ਮੁਠ-ਭੇੜ ਹੋ ਗਈ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਮੁਸਲਮ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੜਾਈ ਸੀ।

ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਨੇੜੇ, ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾੜੇ ਕੀਤੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖੋਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਸਬਾ ਵਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਾਇਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਤਨ ਚੰਦ ਅਤੇ ਚੰਦੂ ਮਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਥਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਸਥਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁਕਮਰਾਨ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖਾਨ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆ ਨੇ ਉਸ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰੁਹੇਲਾ ਘਾਟ ਤੇ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਦੀ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਮਾਲ ਸਬਾਬ ਅਤੇ ਜਿੰਦ-ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਦੋਨੋ ਪਾਸੇ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਰਤਨ ਚੰਦ, ਕਰਮ ਚੰਦ, ਅਬਦੁੱਲਾ ਖਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕਮਾਂਡਰ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਮਥਰਾ ਭੱਟ (ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਭੀਖਾ), ਭਾਈ ਨਾਨੂ, ਭਾਈ ਸਕਤੂ, ਭਾਈ ਜੱਤੂ, ਭਾਈ ਪਿਰਾਨਾ, ਭਾਈ ਪਾਰਸ ਰਾਮ, ਭਾਈ ਜਗਨ ਨਾਥ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਲਿਆਣਾ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਦੂਸਰੀ ਲੜਾਈ (ਅਪਰੈਲ ੧੬੩੪)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਝਗੜਾ ਅਪਰੈਲ ੧੬੩੪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੁਮਟਾਲਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਤਫ਼ਾਕੀਆ ਤੌਰ ਤੇ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਾਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਬਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਉਥੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ, ਬਾਜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੋਨੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅੱਗ ਬਝੂਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ੨੦੦੦ ਸੈਨਕਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮੁਖਲਸ ਖਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਬੜਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਝਬਾਲ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹਮਲਾਵਰ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਭਾਰੂ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਇਕਜੁੱਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੁੱਤੀਆਂ ਪਈਆਂ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੌੜਾ ਦਿਤਾ। ਮੁਖਲਸ ਖਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਸਾਥੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵੀ ਮਾਲ ਸਬਾਬ ਅਤੇ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ।

ਤੀਸਰੀ ਲੜਾਈ (੧੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੬੩੪)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲਵੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ। ਚਲਦਿਆਂ ਚਲਦਿਆਂ ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਧਾਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਾਬੂਲ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਕਾਬੂਲ ਤੋਂ ਆਏ ਭਾਈ ਕਰੋੜੀ ਮੱਲ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ: “ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ! ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਬੂਲ ਤੋਂ ਦੋ ਘੋੜੇ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਨਾਇਤ-ਉੱਲਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਪੈ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੁਛਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਘੋੜੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਦੋਨੋ ਘੋੜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਖੋਹ ਲਏ ਅਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰੋੜੀ ਮਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਸਮਝ ਲੈ ਕਿ ਤੇਰੀ ਭੇਟਾ ਸਾਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਗਵਰਨਰ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਘੋੜੇ ਮੈਂ ਆਪ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ।” ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਡਾਕੂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਘੋੜੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਇਕ ਘਾਹ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਭੇਸ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਾਹ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅਸਤਬਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਘਾਹ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸਤਬਲ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਨੇ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਇਕ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਰਖਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦੋਨਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਇਕ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਲੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਉਤੋਂ ਟਪਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਦੂਜੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਇਕ ਜੋਤਸੀ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਸਤਬਲ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਜਗਹ ਦਿਖਾ ਦੇਵੇਂ ਜਿਥੋਂ ਘੋੜਾ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਰਾ ਘੋੜਾ ਕਿਥੇ ਹੈ।” ਰਖਵਾਲਾ ਇਸ ਚਾਲ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਅਸਤਬਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਦੂਜੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਲੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਨੇੜੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: “ਪਹਿਲਾ ਘੋੜਾ ਮੈਂ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵੀ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸਨੇ ਘੋੜੇ ਸਮੇਤ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਲਾਂਗ ਮਾਰ ਦਿਤੀ।

ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਲਾਲਾ ਬੇਗ ਅਤੇ ਕਮਰ ਬੇਗ ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਘੋੜੇ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਾਨਲੀ ਬੇਗ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਥਾਣਾ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ

ਇਕ ਤਲਾਬ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਖੜਿਆਂ ਕੀਤਾ ਜਿਥੇ ਕਿ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਓਂ ਰੇਤ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਤਲਾਬ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਪਰ ਬਾਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਨ-ਭੰਡਾਰ ਉਥੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਖੂਹ ਦਾ ਖਾਰਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਅੰਨ-ਭੰਡਾਰ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਗਰਮ ਕਪੜਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਕਾਬਲੀ ਬੇਗ, ਕਮਰ ਬੇਗ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਬੇਗ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਆਗੂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਏ।

ਚੌਥੀ ਲੜਾਈ (੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੬੩੫)

ਇਹਨਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ਆ ਠਹਿਰੇ। ਪੈਂਦੇ ਖਾਂ ਪਠਾਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਮਮੂਲੀ ਝਗੜੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਿਆ। ਉਹ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਖਾਂ (ਮਾਰੇ ਗਏ ਮੁਖਲਸ ਖਾਨ ਦਾ ਭਰਾ) ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੬੩੫ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਿੱਖ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕੋਈ ੫੦੦੦ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਹ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਲੜੇ। (ਸਤਵੇਂ ਗੁਰੂ) ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ। ਪੈਂਦਾ ਖਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਖਾਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਈ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਪੰਜਵੀਂ ਲੜਾਈ (੧੯ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੬੩੫)

ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਾ ਤਾਰਾ ਚੰਦ (ਪਹਾੜੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ) ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੀ। ਫਗਵਾੜਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਪਲਾਹੀ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਦਾਸਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੁਹੇਲਾ (ਬਾਲੂ ਭੱਟ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮੂਲਾ ਭੱਟ ਦੇ ਪੋਤਰੇ) ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਦਿਤੀਆਂ।

੮. ਕਰਤਾਰਪੁਰ - ਵਸੋਂ ਸਥਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਤਿਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕਾ (੧੬੩੫ ਤੋਂ ੧੬੪੪ ਤੱਕ) ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤ ਪੁਰ ਬਿਤਾਇਆ। ਇਹ ਨਗਰ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਹਦੂਰ (ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਨੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਧੂਣਾ' ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਹੋਰ ਮੁਖੀ ਅਲਮਸਤ, ਫਾਉਲ, ਗੌਡਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਹੰਸਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੌਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਵਧਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਚਲਾਣਾ ੨੮ ਫਰਵਰੀ ੧੬੪੪ ਨੂੰ ਹੋਇਆ (ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮਿਤੀ ੩ ਮਾਰਚ, ੧੬੪੪ ਦਸਦੇ ਹਨ)। ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਚਿਖਾ ਤੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਠੀਆਂ ਤਾਂ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿਖਾ ਤੇ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਆਪਣੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ (ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਥਾਪ ਦਿਤਾ ਸੀ।

੯. ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਹਿਨੁਮਾਈਆਂ

ਜਨਮ	੧੯ ਜੂਨ, ੧੫੯੫
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	ਪਿੰਡ ਵਡਾਲੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
ਪਿਤਾ/ਮਾਤਾ	ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ / ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ
ਭੈਣ ਭਰਾ	ਕੋਈ ਨਹੀਂ
ਬੱਚੇ	<ul style="list-style-type: none"> ● ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਜੀ (ਸਪੁੱਤਰੀ) ● ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ (ਸਪੁੱਤਰ) ● ਸੂਰਜ ਮੱਲ (ਸਪੁੱਤਰ) ● ਅਣੀ ਰਾਏ ਜੀ (ਸਪੁੱਤਰ) ● ਅਟੱਲ ਰਾਏ ਜੀ (ਸਪੁੱਤਰ) ● ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (ਸਪੁੱਤਰ - ੧੬੬੪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਣੇ)
ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ:	੧੬੦੬, ੧੧ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ
ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ	ਮਾਰਚ ੩, ੧੬੪੪
ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ	ਕੋਈ ਨਹੀਂ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ	<ul style="list-style-type: none"> ● ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ / ਸਿੱਖ ਸੈਨਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ● ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ (ਸਾਲ ੧੬੦੯) ● ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਢੱਡ-ਸਾਰੰਗੀ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ● ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚੋਂ ੫੨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਦਿਨ 'ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਦਿਵਸ' ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। (ਸਾਲ ੧੬੧੨)

ਸਤਵਾਂ ਨਾਨਕ

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ

੧੦. ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੬ ਜਨਵਰੀ ੧੬੩੦ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਨਿਹਾਲ ਕੌਰ ਜੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਅਨੂਪਸ਼ਹਿਰ (ਬੁਲੰਦਸ਼ਹਿਰ) ਦੇ ਵਾਸੀ ਸ਼੍ਰੀ ਦਇਆ ਰਾਮ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਮਾਤਾ ਕਿਸ਼ਨ ਕੌਰ ਜੀ (ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ) ਨਾਲ ਹੋਈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਹੋਏ - ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਰਾਏ ਜੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ (ਅਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ)।

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਹਰਿ ਰਾਏ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ੩ ਮਾਰਚ ੧੬੪੪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ (ਸਤਵਾਂ ਨਾਨਕ) ਥਾਪ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਨੂੰ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀਆ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਜਾਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ (ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ) ਨੇ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚ ਨਾ ਪਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ੨੨੦੦ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ-ਬਰਤਿਆਰ ਅਤੇ ਠੀਕ ਠਾਕ ਤੰਦਰੁਸਤ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਨੇੜੇ ਪਤਾਲ ਗੜ੍ਹ ਕਿਲਾ ਉਸਾਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਬਾਰੂਦ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਕਿ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦੇਖ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਵੀ ਸਕਣ। ਇਕ ਵਾਰ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ) ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਲੋਂ, ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਗੱਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ, ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਤਿਹਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

੧੧. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਵਾਖਾਨਾ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦਵਾਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਾਹਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦਵਾਈਆਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਲੋੜਵੰਦ ਦਾ ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਦਾਸੀ ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਖਾਣਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਫਤ ਦਵਾਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦਾ ਦਵਾਖਾਨਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬੋਰਚੀ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਬਣਾਈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਚੀਤੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਪਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪੇਟ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਵਲੋਂ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦੇ ਦਵਾਖਾਨੇ ਤੋਂ ਦਵਾਈ ਮੰਗਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਦਵਾਈ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਲਈ ਮੈਂ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ?” ਪੀਰ ਹਸਨ ਅਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਉਥੋਂ ਦਵਾਈ ਮੰਗਵਾਓ।” ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੂਤ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਪੱਤਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਪੱਤਰ ਮਿਲਣ ਤੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਦਵਾਈ ਭੇਜੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਤੁਰੰਤ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦਵਾਈ ਨਾਲ ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਤੋਹਫੇ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਕੀਰਤਪੁਰ ਆਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ‘ਜਗੀਰ’ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੈਣੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਇਕ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਇਕ ਚਿੜੀਆ ਘਰ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ।

੧੨. ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ

ਇਕ ਦਿਨ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਝੌਂਪੜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੁਕੇ। ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ, ਮਾਈ ਤਾਬੋ, ਬਾਹਰ ਆਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਖਾਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਦਿਓ।” ਮਾਈ ਤਾਬੋ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂੜੇ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤੇ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਬਣਾ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਪੜੇ ਵਿਚੋਂ ਪੂੜੇ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮਾਈ ਤਾਬੋ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ। ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਈ ਤਾਬੋ ਨੂੰ ਕਪੜਾ ਵਾਪਸ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੋਲੇ: “ਮਾਤਾ! ਇਹ ਪੂੜੇ ਬਹੁਤ ਸਵਾਦ ਸਨ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਗਏ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕੁਝ ਖਾਣਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਲ੍ਹ ਉਸ ਔਰਤ ਕੋਲੋਂ ਖਾਣਾ ਮੰਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਤਾਂ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਛਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਵੇਲੇ ਵਰਤਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।” ਫਿਰ ਉਸ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਕਲ੍ਹ ਤੁਸੀਂ ਘੋੜੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਹੱਥ ਧੋਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲਿਆ ਸੀ।” ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੋਲੇ: “ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਬੱਧਾ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਮੰਗਿਆ।”

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ, ਉਥੇ ਈਰਖਾਲੂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਬੇਟਾ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਮਾਪੇ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਰੋਣ ਕੁਰਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ, ਧੀਰ ਮੱਲ, ਜੋ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਲਈ ਕਈ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਸਨ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਰੋਣ ਕੁਰਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ, ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਦਾਨ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਓ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਬੱਚਾ ਮੁੜ ਜੀਵਤ ਕਰ ਦੇਵੇ।”

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਦਲੀਲ-ਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ। “ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੰਮਣਾ ਮਰਨਾ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮਰਨਾ ਹੈ।”

੧੩. ਸਦੀਵੀ ਖੁਸ਼ੀ

ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ੮ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੬੪੮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ੧੨੫ ਮੀਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸਦਾ ਚਹੇਤਾ ਪੁੱਤਰ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ ੧੬੫੭ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਪਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸੀ ਜਦ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਖਬਰ ਮਿਲੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਜਿਹੜਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ: “ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਵਰਗਾ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲਾਲਸਾ ਨਹੀਂ। ਮੁਰਾਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਇਸ ਧੋਖੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਗਰਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਆਗਰਾ ਨੇੜੇ ਸ਼ਾਮੂਗੜ੍ਹ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਆਗਰਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ੩੧ ਜੁਲਾਈ ੧੬੫੮ ਨੂੰ ਕਿਲੇ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੁਰਾਦ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

ਧਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ, ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਸਾਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦੁਰ ਜਾਂ ਜ਼ਾਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਾਰਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਫੌਜਾਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਦਇਆਲੂ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੀਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੱਮਦ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸੂਫੀ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਸਰਮਦ ਵਰਗੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਆਮ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਚਲਦਿਆਂ, ੧੧ ਜੁਲਾਈ ੧੬੫੮ ਨੂੰ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਰੁਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ: “ਜੇ ਤੂੰ ਚਾਹਵੇਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਦਿਵਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।” ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ: “ਓ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਥੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹਨ? ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸਰੀਰਕ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਖਸ਼ੋ ਤਾਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਸਕੇ।” ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝਕਾਉਣ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰੋ। ਪਿਆਰ ਵੀ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਤਲੀ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਦੀ ਭੇਂਟ ਕਰ ਦਿਓ।” ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਕੇ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ: “ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ।” ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਕੋਈ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਜਾਂ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰਖਿਆ ਸੈਨਾ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਉਹ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਕ ਮੁਖੀ ਮਲਿਕ ਜੀਵਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਈਦ ਦੇ ਦਿਨ, ੩੦ ਅਗਸਤ ੧੬੫੯ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਇਕ ਪਲੇਟ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ (ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ) ਨੂੰ ਈਦ ਦੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਭੇਜ ਦਿਤਾ।

੧੪. ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦਾ

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰ ਮਸੰਦ, ਧੀਰ ਮੱਲੀਏ ਅਤੇ ਮੀਣੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰਵਈਆ ਵੀ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਨਾਹਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਹੈਜ਼ਾ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਫੌਜ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਬਾਕੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵੀ ਜਰਨੈਲ ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨਿਆ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੀਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ: “ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲੋ ਤਾਕਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਖਿਆਂ ਸੁਣ ਸਕਣ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣ।” ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਮੈਂ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਸੋ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿਆਂਗਾ।” ਆਪਣੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰੋਸੇ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।।”

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾਰ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰ-ਜਵਾਬ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਭੇਜਣ ਲਗਿਆਂ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਤਾਰਾ, ਪੰਜਾਬਾ ਅਤੇ ਜੋਕਲ ਖੁਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖ ਵੀਹ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਨਾਲ ਭੇਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਨੂ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ।

੧੫. ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਰਫ਼ੋਂ ਰਾਮ ਰਾਏ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਧੀਰ ਮੱਲੀਏ ਅਤੇ ਮੀਣੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਕੁਝਿੱਕੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਬਚ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਇਕ ਤੁਕ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਸੀ: **“ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੇੜੇ ਪਈ ਘੁਮਿਆਰ। ਘੜ ਭਾਂਡੇ ਇਟਾਂ ਕੀਆ ਜਲਦੀ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰ।”**

ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ, ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਹ ਤੁਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਤਲਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣ ਬੰਦੇ ਨੇ ਗਲਤ ਘੜ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ‘ਮੁਸਲਮਾਨ’ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ‘ਬੇਈਮਾਨ’ ਕਰ ਦਿਤਾ। (ਇਸ ਤੁਕ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ, ਇੱਕੋ ਹੀ ਮੁਕੱਦਰ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਧਰਤੀ ਹੀ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।) ਸਿੱਖ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖੋਂ ਸਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੀਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਆਪ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਦਾ ਜਗਮਗਾਂਦਾ ਜਲੌ ਦੇਖ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਬੜੀ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਦਿਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਤੁਰਤ-ਫੁਰਤ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਬੜੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਮੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਕੁਝ ਵਾਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਰਾਮ ਰਾਏ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤੋਹਫ਼ਿਆ ਜਾਂ ਮਾਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਜਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਕਰੜੇ ਅਸੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਉਹ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਭੇਜਿਆ: **“ਉਸੇ**

ਰਸਤੇ ਚੱਲ ਜਿਧਰ ਤੂੰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।” ਜਦ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ: “ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਰਾਮਰਾਏ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਾ ਦੇਵੇ।” ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ‘ਪੈਸਾ’ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ‘ਮੋਹਰਾਂ’ (ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ) ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ।” ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੀ ਇਸ ਚਲਾਕੀ ਜਾਣ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰਕੱਢ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ: “ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਉਸਨੂੰ ਦੇਵੇ। ਉਸਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ।” ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ॥

੧੬. ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨਾ

‘ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਜਾਣ’ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੋਹਤਬਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਸੰਦਾਂ (ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦਸਵੰਧ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਸਨ) ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲਈ ਸਨੇਹੇ ਭੇਜੇ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਇਹ ਇਕ ਜੋਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਮਨਨਾਂ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ) ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬਿਠਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਬਾਕੀ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅੱਗੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਨੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੂਰਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ੬ ਅਕਤੂਬਰ ੧੬੬੧ ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਪਤਾਲ ਪੁਰੀ (ਕੀਰਤਪੁਰ) ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

੧੭. ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਹਿਨੁਮਾਈਆਂ

ਜਨਮ	ਜਨਵਰੀ ੧੬, ੧੬੩੦
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	ਕਰਤਾਰਪੁਰ
ਪਿਤਾ ਜੀ/ ਮਾਤਾ ਜੀ	ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਨਿਹਾਲ ਕੌਰ ਜੀ (ਮਾਤਾ ਅਨੰਤੀ ਜੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ)
ਬੱਚੇ	<ul style="list-style-type: none"> ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਰਾਏ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਗੁਰੂ)
ਗੁਰਗੱਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦਿਵਸ :	ਮਾਰਚ ੩, ੧੬੪੪ - ਉਮਰ ੧੪ ਸਾਲ
ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ	ਅਕਤੂਬਰ ੬, ੧੬੬੧
ਬਾਣੀ	ਕੋਈ ਨਹੀਂ.
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ	<ul style="list-style-type: none"> ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਦਵਾਖਾਨਾ ਖੋਲਿਆ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਡਾਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚੋਂ ਦਵਾਈਆਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ। ਹਰ ਲੋੜਵੰਦ ਦਾ ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਆਯੁਰਵੈਦਕ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਇਕ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਅਠਵਾਂ ਨਾਨਕ

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

੧੮. ਗੁਰੂ ਇਕ ਜੋਤ ਹੈ; ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੨ ਜੁਲਾਈ, ੧੬੫੬ ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੌਰ (ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ) ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿਓ ਦਾਦੇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ੧੬੬੧ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਅਠਵਾਂ ਨਾਨਕ ਘੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ।

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਮ ਰਾਏ ਅਤਿਅੰਤ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਅੱਗ-ਬਭੂਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਖੈਰ, ਸਾਡੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਜਗੀਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਜਿਥੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਸਥਿਤ ਹੈ।

.....

੧੯. ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਚਾਹ

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਏ। ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਮੈਂ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਸਦਕਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ।”

ਮਿਰਜ਼ਾ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦਸਿਆ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਾ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੇ ਹੀਰੇ, ਮੋਤੀ, ਜਵਾਹਰਾਤ ਅਤੇ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਮਾਲਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਏਲਚੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰਫ ਮਾਲਾ ਰੱਖ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਨਾਲ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰੀਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ-ਭਉ ਸੀ।

੨੦. ਮਾਨਵ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਕਾਰਜ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਿਆ: “ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਆਨ ਸ਼ਾਨ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਫੌਜ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਿਆਰ-ਬਰਤਿਆਰ ਖੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਖਾਣਾ ਖਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰੀਜ਼ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸੰਪਰਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਕਈ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਚ ਹੈਜ਼ਾ ਅਤੇ ‘ਮਾਤਾ’ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਾਰਦਿਕ ਮਾਨਵ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਮੁਸਲਿਮ ਅਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਬਾਲਾ ਪੀਰ’ ਰਖ ਦਿਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸਨੇ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੇ ਹੱਕ ਨੂੰ ਕਦੇ ਖਾਰਜ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਦਿਨ ਰਾਤ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ‘ਮਾਤਾ’ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਵਾਰ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਈ ਦਿਨ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਪਏ ਰਹੇ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ‘ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ’ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬਕਾਲਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਸੋਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਬਾਲਾ ਪੀਰ’ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਵਾਸ ਤੱਕ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ’ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ੩੦ ਮਾਰਚ ੧੬੬੪ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਿਆ।

੨੧. ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਹਿਨੁਮਾਈਆਂ

ਜਨਮ	੭ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੫੬
ਜਨਮ ਸਥਾਨ	ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ
ਪਿਤਾ ਜੀ / ਮਾਤਾ ਜੀ	ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੌਰ ਜੀ (ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ)
ਭਰਾ	ਰਾਮ ਰਾਏ - ਵੱਡਾ ਭਰਾ।
ਬੱਚੇ	ਕੋਈ ਨਹੀਂ
ਗੁਰਗੱਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਦਿਵਸ	੧੯੬੧ (ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ)
ਜੋਗੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ	੩੦ ਮਾਰਚ, ੧੯੬੪
ਬਾਣੀ	ਕੋਈ ਨਹੀਂ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ	<ul style="list-style-type: none"> ● ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਇਕ ਜੋਤ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ● ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ।

੨੨. ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰਕ ਘਟਨਾਵਾਂ

੧੫੯੩	ਇਟਲੀ ਵਿਚ, ਗਲੀਲੀਓ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਥਰਮਾਮੀਟਰ ਈਜਾਦ ਕੀਤਾ।
੧੬੦੦	ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਅਲਿਜ਼ਬੈੱਥ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਡੱਚ (ਨੀਦਰਲੈਂਡ) ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਤਾ ਜੋ ਕਿ ਬਾਂਦਾ ਟਾਪੂਆਂ ਤੋਂ ਮਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।
੧੬੦੨	ਡੱਚ ਸਰਕਾਰ (ਸੰਯੁਕਤ ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼) ਨੇ ਡੱਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਤਰਫ਼ਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਤਾ।
੧੬੦੭	ਇਕ ਲੰਡਨ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗਰੁੱਫ ਅੱਜ ਵਰਜੀਨੀਆ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸਟੇਟ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਉਥੇ ਬਹਾਰ ਰੁੱਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦਰਿਆ ਵਿਚਲੇ ਟਾਪੂ ਉੱਪਰ ਵਸੋਂ ਲਈ ਇਕ ਜਗਹ ਬਣਾਈ। ਕਿੰਗ ਜੇਮਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਜੇਮਸ ਟਾਊਨ' ਰਖਿਆ।
੧੬੦੯	ਡੱਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵਲੋਂ ਹੈਨਰੀ ਜੇਮਸ ਮਨਹੱਟਨ ਦੇ ਟਾਪੂ ਤੇ ਉਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਇੰਡੀਅਨਜ਼ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।
੧੬੧੬	ਵਿਲੀਅਮ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ।
੧੬੨੧	ਮੈਸਾਚੂਸੈੱਟ ਦੇ ਯਾਤਰੂ ਵੈਂਪੰਗ ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਮੈਸਾਲਟ ਅਤੇ ੯੦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯਾਤਰੂ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਏ। ਇਹ ਦਿਨ ਅੱਜ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ 'ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ ਦਿਵਸ' ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੧੬੨੯	ਪਾਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁੜੇਲਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੧੬੩੨	ਘੋਲਲਿਏ ਪੁਬਲਸਿਹਦਸ ਹਸਿ ਦਿਏਓਸ ਓਬੋਟ ਟਹਏ ਨਵਿਏਰਸਏ।
੧੬੪੧	ਅੱਜ ਮੌਂਟਰੀਅਲ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਲਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ।
੧੬੪੨	ਡੱਚ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੈਸਾ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਡੱਚ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਗਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਬਣਵਾਇਆ।
੧੬੫੮	ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਆਲਮਗੀਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਤਾਜ ਪਹਿਨ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦਾ ਮਨਾਉਣਾ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਮੁੜ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਜਿਹੜਾ ਉਸਦੇ ਪੜਦਾਦੇ ਨੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।
੧੬੬੫	ਮਾਈਕਰੋਸਕੋਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਰੌਬਰਟ ਹੁਕਸ, ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਾਤਾਵਰਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਨੇ ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸੈੱਲਜ਼ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ।
੧੬੬੭	ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਹੂ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।
੧੬੭੦	ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਸਾਹਿਲ ਤੇ ਕੈਰੋਲੀਨਾਂ ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਕੱਟੜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਚਾਰਲਸ ਐਚ. ਏ ਨਾਮ ਤੇ ਚਾਰਲਸ ਟਾਊਨ (ਚਾਰਲਸਟਨ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

੨੩. ਹਵਾਲੇ (ਰੈਫਰੈਂਸ)

- ਬੈਡ ਟਾਈਮ ਸਟੋਰੀਸ ੬, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜਗਦੇਵ, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਰੀਸੋਰਸ ਸੈਂਟਰ, ਇੰਗਲੈਂਡ
- ਸਟੋਰੀਸ ਫਰਾਮ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ੩, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ, ਹੇਮਕੰਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
- ਸ਼੍ਰੋ. ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕ. ਵੈਬ ਸਾਈਟ, ਦਸ ਗੁਰੂ
- ਗੂਗਲ ਸਰਚ, ਦੁਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ